

בכי על נהרות בבל

יהודי עיראק 1950-1951:
מהגירה לגירוש

"מעבר לנהר נדדנו הנה" - יהודים מכורדיסטן העיראקית על המטוס לישראל, 1951 (לע"מ)

כיה אסיר תודה לכך איך תתגלגל באנו כולו שאר היצורים. אלוהים
נפסקו זה יבאר אלוהים פתח קצת אלה בלובת ומתאמת בשנת חג אלוה
באצרה כולו. אנו קראים לכך גבה מלא. הכ"ו, כ"ו, כ"ו.
התורה יצרי בג

כתב בגדאד ביום שלישי כ"ב בתשרי תשי"א
30. October 1945.

"הצילו" - מכתב מצעירים בבגדאד לסוכנות היהודית, 1945

החוק שהתיר את יציאת היהודים מעיראק ביטל איסור על יציאת יהודים שהונהג בעיראק באמצע שנות ה-30. החוק, שחל על יהודים בלבד, לא עסק בדרך היציאה מעיראק אלא בשלילת אזרחותם של היוצאים. ההחלטה על העזיבה אמנם ניתנה לבחירה אישית, אך הותנתה בוותור על האזרחות ועל

ב-9 במרץ 1950 חוקקה ממשלת עיראק חוק שהתיר ליהודים הרוצים בכך לעזוב את המדינה. עיקרו נוסח כך: מועצת השרים רשאית להחליט על שלילת האזרחות העיראקית מכל יהודי עיראקי שיעדיף מרצונו לעזוב את עיראק באופן סופי, לאחר שיחתום על טופס מיוחד בפני פקיד הממונה על ידי משרד הפנים [...] כוחו של חוק זה יהיה יפה במשך שנה מיום היכנסו לתוקף.

הרקע לחוק שלילת האזרחות

באותה תקופה חיו בעיראק כ-135,000 יהודים, שהיו כשלושה אחוזים מכלל האוכלוסייה. מרביתם התגוררו בערים בגדאד (כ-90,000 יהודים), בצרה (כ-10,000) ומוצ'ל (כ-6,000 יהודים). שורשי יהדות עיראק נעוצים בגלות בית ראשון לפני כ-2,600 שנה. לקהילה הייתה תודעה גאה של שייכות למקום ישיבתה, וקבריהם המסורתיים של הנביא יחזקאל ועזרא הסופר היו בבעלותה. באמצע המאה ה-20 הייתה יהדות עיראק השנייה בגודלה מבין הקהילות היהודיות בארצות האסלאם, אחרי מרוקו, והעשירה ביותר - בצד יהדות מצרים. בני המעמד הגבוה והבינוני של יהודי עיראק עסקו במסחר ובבנקאות, מילאו תפקידים בכירים במנהל הציבורי ובחברות פרטיות, ומרבית היבוא של עיראק היה בידי סוחרים יהודים. בצדם הייתה שכבה של בעלי מקצועות חופשיים וכן בעלי מלאכה, סוחרים זעירים, מורים, פקידים ועוד.

הקהילה היהודית בעיראק

פרופ' אסתר מאיר-גליצנשטיין - חוקרת יהודי ארצות ערב במאה ה-20, עלייתם לישראל והשתלבותם בחברה הישראלית. מרצה באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. פרסמה ספרים על יוצאי עיראק בישראל (2009) ועל יציאת יהודי תימן (2012).

תזמורת רשות השידור העיראקית בראשות האחים היהודים אלחא ודאוד אלכווייתי, 1937 (ארכיון יד בן צבי)

אמל فرتقه مسيحيه عاقبه بلاسة الأسمانيني صام ددادوا

סניפי "החלוץ" בערי עיראק, 1944 - בגדאד היא תל־אביב...

כמה אלפי יהודים, ומאות מהם הגיעו לישראל. חודשים אחדים לאחר מכן הוקם ארגון ציוני בגדאד, שהביא לעלייתם של מאות צעירים ש"גנבו" את גבולות עיראק וארץ ישראל בבקשם להגשים את החזון הציוני. דרכי המעבר הללו נחסמו בסוף 1947, לקראת פרוץ מלחמת העצמאות. רק בראשית 1949 התחדש זרזיף העלייה מעיראק. היוצאים עשו את דרכם

זכות השיבה לעיראק. נושאים חשובים שנגעו להגירה לא נכללו בחוק: ארצות היעד, דרכי היציאה, גורל הרכוש היהודי, או דינו של נרשם שיתחרט ויבקש להישאר בעיראק.

החוק התקבל בהפתעה רבה. הבריטים, שליטיה הלא־רשמיים של עיראק, לא היו שותפים ליוזמת החקיקה, ודיווחו של השגריר הבריטי בבגדאד מלמד ששמע עליה רק לקראת הדיון בפרלמנט. גם מדינת ישראל לא הובאה בסוד העניינים. כעבור זמן התברר שהחוק נחקק בהתייעצות בין ראש ממשלת עיראק תופיק אל־סווידי ובין יחזקאל שמטוב, ממלא מקום ראש הקהילה היהודית בבגדאד. שני המנהיגים הניחו שיש בעיראק כמה אלפי צעירים יהודים מובטלים וממורמרים המעוניינים לעזוב, זאת לאחר שאלפים אחדים כבר "גנבו את הגבול" לאיראן תוך הפרת החוק. השניים סברו שיתר היהודים יעדיפו להישאר, בהתחשב במצב הכלכלי הנוח של הקהילה ובמעמדה כקהילה ותיקה שראתה עצמה כחלק אינטגרלי של עיראק. למרבה ההפתעה, בתוך שנה וחצי יצאו 125,000 בני אדם, שהיו כ־95 אחוז מיהודי עיראק, וכולם עלו לישראל - 105,000 בטיסות ישירות מעיראק, והיתר דרך איראן.

נתונים אלה מחייבים הסבר: האומנם הייתה כאן בחירה חופשית של היהודים אשר רצו לעזוב את ארץ הולדתם ולעלות לישראל? ואם כך הדבר, מהו ההסבר להגירה המונית ומהירה כל כך? וכיצד קרה שכל היוצאים הגיעו למדינת ישראל, הטרודה בקליטתם של מאות אלפי פליטים חסרי כול שהגיעו מאירופה ומהמזרח התיכון? מדינת ישראל הסבירה את העלייה ההמונית מעיראק כתוצאה של כמה גורמים: כמיהתם בת אלפי השנים של גולי בבל לחזור לארץ ישראל, קשיי הגלות, וגילויי האנטישמיות - שהגיעה לשיאה בפרעות שנערכו ביהודים ביוני 1941 ("פרהוד"), ושבה והתעוררה בתקופת מלחמת העצמאות. המחקר ההיסטורי חושף מציאות מורכבת יותר.

מאבקים לאומיים ושאלת הזהות

לאחר הקמתה של מדינה עצמאית בעיראק ב־1932 הפכו היהודים למיעוט "בעייתי", כיוון שהעדיפו את החסות הבריטית ותמכו בהמשך הנוכחות הקולוניאלית בעיראק. התנועה הלאומית העיראקית האשימה אותם בבגידה ובשיתוף פעולה עם שלטון הדיכוי הקולוניאלי. לכך נוספה התפיסה הפאן־ערבית של התנועה הלאומית העיראקית, שראתה במאבק נגד הציונות מטרה כלל־ערבית. התנועה זיהתה את יהודי עיראק עם הציונות והגבירה את החשדות כלפיהם. לאחר החלטת האו"ם על חלוקת ארץ ישראל והקמת מדינה יהודית, פתח השלטון העיראקי במסע אנטי־יהודי: מאות מיהודי עיראק נאסרו והוכנסו לכלא באשמת פעילות ציונית, סכומי כסף גבוהים נסחטו מסוחרים עשירים, ופקידים רבים בשירות הציבורי והפרטי פוטרו. בספטמבר 1948, לאחר שהכוחות העיראקיים שנשלחו למלחמה נגד ישראל חזרו מובסים, הוצא להורג הסוחר היהודי רב ההשפעה שפיק עדס בטענה שמכר נשק לישראל.

המהלכים הללו עוררו חששות כבדים בקרב היהודים והציפו על פני השטח את זיכרונות האימים מן הפרעות ביהודי בגדאד ביוני 1941. אירוע טראומתי זה גרם ליציאתם מעיראק של

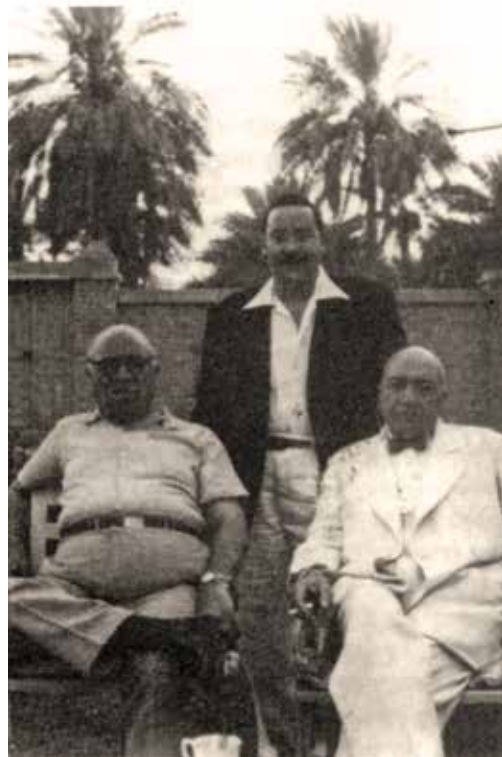
על הנתנינות". מטרתו הייתה לאפשר את יציאתם מעיראק של אותם יהודים שממילא ניסו לצאת בדרכים בלתי חוקיות, למסד את היציאה ולפקח עליה. מן הצד הנגדי, החוק נועד לאפשר ליהודים שייבחרו להישאר להפגין את נאמנותם לעיראק וכך להבטיח להם יציבות וביטחון. כאמור, יוזמי החוק הניחו שמספר היוצאים לא יעלה על כמה אלפי צעירים - בהם עניים, מובטלים וציונים, שממילא ביקשו לעזוב. עוד סברו שהרוב הגדול יישאר, כיוון שעדיין הייתה זו קהילה עשירה המבוססת היטב בחברה ובכלכלה העיראקית, משולבת בתרבות הערבית, ובעלת תודעת שייכות מקומית זה מאות שנים; הרי יהודים חיו בעיראק 1,200 שנה טרם הכיבוש המוסלמי!

אבל ציפיות אלה לא התגשמו. בעת יישום חוק הוויתור על הנתנינות נוצרה דינמיקה חדשה שהובילה להידרדרות במצב היהודים, ובסופו של דבר הביאה לעקירה כמעט מוחלטת של בני הקהילה. התהליך החל בחוסר הוודאות שעורר החוק: לא היה ברור כיצד תבצע היציאה, והמגעים בנושא נמשכו שבועות ארוכים. יהודים רבים המתינו להוראות ובניתיים החלו למכור את נכסיהם. הדבר יצר קיפאון בשוק המקומי והוביל למשבר כלכלי, ובשל כך גברה ההסתה נגד יהודים, וזו ערערה את תחושת הביטחון של יהודי עיראק. ככל שגבר הכאוס גברו גם אי-הוודאות והפחד מפני העתיד, ולכן עלה מספר היהודים שהעדיפו להגר. בלט משקלם של בני המעמד הבינוני והגבוה, שאיש לא צפה את הצטרפותם למעגל היוצאים: יבואנים, יצואנים, סוכנים וסוחרים עצמאים. המזכיר המסחרי בשגרירות הבריטית דיווח בסוף מרץ 1950:

רובם משתייכים למשפחות החיות בעיראק דורות ורואים עצמם אזרחים עיראקים נאמנים, ואין להם כל רצון לעזוב את בתיהם ועסקיהם למען חיי חוסר הביטחון בישראל. הם מכירים בכך שבעיראק הם חיים כמעט בביטחון, בתנאים טובים יותר [...] המאורעות האחרונים גורמים להם לתהות, אם החיים בעיראק יוסיפו להיות אפשריים עבורם.

לכך נוסף גם שינוי פוליטי. בספטמבר 1950, חצי שנה לאחר שהחלה יציאת היהודים, התחלפו הממשלות בעיראק. המדינאי הוותיק נורי אל-סעיד חזר לתפקיד ראש הממשלה, ובהנהגתו חזרה התפיסה שראתה במיעוט היהודי סיכון ליציבות השלטון בעיראק. שנה קודם לכן, אל-סעיד העלה הצעות לחילופי אוכלוסין בכפיה: 100,000 פליטים פלסטינים בעיראק תמורת 100,000 יהודי עיראק שיישלחו לישראל. תכניתו פורסמה בעיתונות העולמית והמקומית וזכתה לאהדה נלהבת בעיתוני הימין, שהציגו אותה כתכנית לגירוש היהודים. המודעות לעוינות הגוברת כלפיהם ולערעור הלגיטימיות של מקומם בעיראק, בתוספת החשש שבכל מקרה יאלצו לעזוב, השפיעו על יהודי עיראק שנדרשו להחליט אם להירשם ליציאה או להישאר. לאחר אימי השואה, ה"פרהוד" ומלחמת העצמאות של ישראל, החשש מרצח המוני היה ממש. היהודים ראו בחוק החדש הזדמנות לצאת בצורה חוקית ומסודרת, בניהולן של ממשלות עיראק וישראל.

נכונותה של ישראל לקבל את כל יהודי ארצות ערב הייתה חלק ממדיניותה המוצהרת: היותה מדינת העם היהודי ומקלט ליהודים נרדפים. היה ברור שישראל לא תסרב לקבל עולים

תלמוד בבלי (וינה, 1792) שנמצא במפקדת שירותי הביטחון בבגדאד, 2003

שלט הקדשה בקבר עזרא הסופר ליד בצרה, 2008 (צילום: ר' סלמאן)

לגבול איראן, הועברו בחשאי באמצעות מבריחים מקומיים ואז המשיכו לטהראן; משם ארגנה ישראל את הטסתם ארצה. זרם הבורחים לאיראן הלך וגבר, ובראשית 1950 עברו בנתיב זה אלפי אנשים.

יציאה זו, שנעשתה תוך הפרת החוק, חייבה את ממשלת עיראק למצוא לה פתרון - וזה נמצא בדמות "חוק הוויתור

גם אם מספרם, העיתוי ותנאי היציאה לא יהיו נוחים לה. ואכן, ישראל הטרודה בקליטת המוני היהודים שהגיעו אליה בשנתיים הקודמות לא רצתה בתוספת של 100,000 יהודים מעיראק. אולם שבויה בהצהרותיה הרשמיות, ישראל לא יכלה לדחות את יהודי עיראק.

תהליך היציאה ההמונית מעיראק התרחש על רקע נסיבות קשות, מתוך חששות רבים, ועדיין מתוך בחירה. אלא שבסופו של דבר הפכה יציאת היהודים מרצון לגירוש, והמהגרים היו לפליטים. כיצד התרחש תהליך זה? כאמור, חוק הוויתור על הנתינות לא היה חוק הגירה רגיל. היה זה חוק מיוחד שנועד ליהודים בלבד ושתוקפו נקבע לשנה בלבד. כיוון שהיה כרוך בויתור על האזרחות העיראקית ועל זכות השיבה לעיראק, היהודים קיבלו מהשלטונות תעודות מעבר ולא דרכונים. בנסיבות אלה לא הייתה אף מדינה מוכנה לקבל את היוצאים חסרי האזרחות, והיה ברור שיהודי עיראק ישולחו לישראל בלבד. בתוך תהליך היציאה הידרדר מצבם הביטחוני והכלכלי של היהודים בפריפריה, במיוחד באזור כורדיסטן. יהודי הכפרים החלו לעזוב את בתיהם ולעקור לבגדאד, והיו מקרים בהם אף גורשו בחסות המשטרה המקומית אל בגדאד.

מעיר השושנים לעיר של חוחים

מדיניות העלייה הישראלית לא הקלה על מצבם של יהודי עיראק. קצב פינוים לישראל לא הדביק את הקצב הגדול והולך של ההרשמה ליציאה. הפער נבע מן המספר הגדול והבלתי צפוי של הנרשמים, מקשיי הקליטה וגם מהעדיפות שהעניקה אז מדינת ישראל ליהודי רומניה, שפתחה במפתיע את שעריה. בינתיים, עשרות אלפים מיהודי עיראק פוטרו מעבודתם, מכרו את רכושם תמורת מחיר זעיר משווי, איבדו את אזרחותם והמתינו למטוסים הישראליים. בשלב זה, בעודם בתוך עיראק, כבר הפכו לפליטים. הרובע היהודי בבגדאד תואר כך: פנים חדשות נראו בשכונה, של לובשי עביות צבעוניות, כפיות ועקלים [...] עם גל הפולשים המוסלמים לשכונה גברה גם פלישתם של הפליטים הפלסטינים. נמרצים היו, חרוצים ושואפי נקם [...] יהודי הרובע אכן מכרו בתים, לא חידשו חוזי שכירות, נשאר בלי קורת גג ובלי עבודה, והמטוסים בוששים לבוא [...] בגדאד, עיר השושנים, היתה לעיר של חוחים. ובעוד יהודיה תלויים בין שמיים וארץ, נפלו עליהם עוד שירות של יהודים, מארביל, מוצל, זאכו, כורדים רחבי גרם, איתנים כסלעי ההרים שבם נולדו, בלבוש ססגוני [...] עכשיו שוכנו גם הם בבתי הכנסת ובמוסדות הקהילה והוסיפו דוחק וצפיפות (א' עמיר, תרגול כפרות, תל אביב 1992, עמ' 361-363).

בסתיו 1950 היו בעיראק 60,000 יהודים שהמתינו לעלייה. עיראק ביקשה להיפטר מהם מיד וכמעט בכל מחיר. ראש הממשלה נורי אל-סעיד העלה רעיונות לגירוש היהודים לישראל דרך לבנון או ירדן, ומשנתקל בסירוב איים לשלוח את היהודים למחנות ריכוז במדבר. הוא השמיע איומים בפני הבריטים והאמריקאים ודרש מן המעצמות ללחוץ על ישראל כדי להאיץ את העברת האנשים אליה. השלב הבא היה אירוע טרור: ב־14 בינואר 1951 הוטלה פצצה ליד מרכז ההרשמה לעלייה בבית הכנסת מסעודה ש־טוב בבגדאד, הרגה כמה יהודים ופצעה כ־20. הפגיעה עורר חששות כבדים לגורל יהודי עיראק. חששות אלה, בשילוב לחץ בריטי ואמריקאי והבטחת סיוע כלכלי, הניעו את ישראל לפתוח במבצע חירום לפינוי מהיר של יהודי עיראק. בתוך ארבעה חודשים, ממרץ ועד יוני 1951, הגיעו לישראל יותר מ־70,000 יהודים מעיראק. ביניהם היו גם 20,000 יהודים שנרשמו לעלייה רק סמוך למועד סיום הרישום. היו אלה בני מעמד הביניים המבוסס שהיססו רבות, ורק בעקבות הפגיעה החליטו לעזוב יחד עם רוב הקהילה.

חוק הוויתור על הנתינות לא התייחס לסוגיית הרכוש. היהודים הניחו שרכושם יישאר בידי קרובי משפחה, חברים או שותפים מוסלמים. ב־10 במרץ 1951, ביום שבו תם תוקפו של חוק הוויתור על הנתינות, הקפיא הפרלמנט העיראקי את נכסי היהודים שוויתרו על נתינותם. רובם הגדול היו אז עדיין בעיראק, ממתנינים לעלייה. הגזירה התקבלה בתדהמה. קשה להעריך כמה היו בוחרים לצאת לו ידעו שהגירתם תהיה כרוכה באובדן כל רכושם. ראשי הקהילה העריכו את שווי הרכוש המוקפא בכ־150 עד 200 מיליון דולר. יהודים אשר התחרטו על הרשמתם וביקשו להישאר בעיראק, אולצו גם הם לעזוב. השלב האחרון, לפני העלייה על המטוסים, היה מלווה ביחס משפיל ובהתעללות פיזית מצד רשויות עיראק.

בזאת נסגר המעגל. רובם של יהודי עיראק נרשמו לעלייה מבחירה, בכוונה לעזוב מקום שהפך מאיים ובציפייה שהעלייה לישראל תבטיח עתיד טוב יותר להם ולילדיהם. הם לא העלו בדעתם שיגיעו לישראל כפליטים נרדפים ומגורשים וחסרי כול. חוק הוויתור על הנתינות כשלעצמו לא היה פעולה של גירוש, אולם בשלבי הביצוע הוא הפך להיות גירוש בפועל. גם אם רשמית לא היו יהודי עיראק פליטים, כיוון שמיד בהגיעם לישראל קיבלו אזרחות, הרי הם מצאו עצמם בארץ זרה, בתנאים קשים, ללא רכושם וללא אפשרות לחזור לארץ הולדתם. זאת הייתה נקודת ההתחלה שלהם בארץ החדשה.

פסל לזכר הרוגי הפרהוד ועולי הגרדום בעיראק (רמת גן; פיסול: י' שפירא, צילום: א' טייכר)

לעיון נוסף

1. מ' גת, קהילה יהודית במשבר: יציאת עיראק 1948-1951, ירושלים תשמ"ט.
2. א' מאיר-גליצנשטיין, בין בגדאד לרמת גן: יוצאי עיראק בישראל, ירושלים 2009.
3. ח' סעדון (עורך), עיראק: קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים, ירושלים 2002.